ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

(Շարունակ. Տես Բազմ. թիւ 2)

Իր Վարքն ու գրական գործերը, ազգային գործունէութիւնը, — առաջնորդութիւնը. — պատրիարքութիւնը, — կաթողիկոսութիւնը։

1876 *թուականին Սահմանադրութեան վաւերացումը և հաստատութիւնը՝ մեզ Հայոցս համար իբրեւ ոսկեղէն շրջան մը կը սահմանուի դրոշմուիլ հայ պատմութեան մէջ։ Հայութեան որդիներէն մին էր ինքն Խրիմեան որ հրճուալից զգացմամբ երգել սկսաւ Ազատութիւնը և գրեց «Ժամանակ և խորհուրդք իւր» այն գեղեցիկ գրքոյկը՝ որ իբրեւ արձակ բանաստեղծութեանց փունջ մը կը հասնի մեզ։ «Մարդ չէր հաւտար, կ'ըսէ Նախաբանին մէջ, որ հինգ հարիւր տարեկան Թուրքիոյ պառաւցած և ամուլ Մայրը երկնելով երկնելով հին աշխարհին համար Նոր Մանուկ սահմանադրութիւն մը ծնէր։ Ծնաւ, այո՛, և սարկացած ժողովուրդներ իբրեւ ազատարար կը համարին զայն»։*

«Ո՛վ Նորածին մանուկ Սահմանադրութիւն, քո մայրն զքեզ արիւնով մկրտեց և բազում զոհերով տօնեց քո տօն, որպէս զի Նախախնամութիւն քո կեանք պահէ և դու մեծնաս Նոր կեանք տաս մեր աշխարհի մեռած ժողովուրդին»։

Մինչդեռ Խրիմեան ժամանակը կ'երգէր բերկրած՝ ահա նոյն տարին Թուրքերը Վան Հայոց շուկային վրայ կը յարձկին կը կողոպտեն, կը թալլեն ինչ որ հայուն կը վերաբերի և յետոյ կրակ կու տան Հայոց թաղերուն։ 1877*ին սկիզբը «Վանգոյժ» տիտղոսով տետրակ մը կը հրատարակէ և կը հաւատայ անով կուժ մը ջուր լեցուցած ըլլալ իր հրդեհուող հայրենիքին վրայ։ Եւ հեռուէն կ'երգէ.*

«Ո՜ տայր ինծ ո՜ն, գեղեցիկդ Վան, Վասպուրական աշխարհի զարդն ու պսակ, որ աւերակաց անիւնացեալ մոխրին վրայ նստելով՝ արժանի լինէի զքեզ և քո որդիքներդ ողբալ . . .

Ո՜չ խորհրդաւոր օր էր հրափործութեանդ օր, ով անբախտ Վան. միթէ այն օր քեզ համար սեւ օ՞ր էր, երբ Թուրքաստանի պայծառ օր կը սկսէր, երբ բիւզանդիոնի Վոսփորէն հրանօթներ կ'որոտային, և Օսմանեան միապետ ինքնակալ կայսր սահմանադրութիւն կը կնքէր. այն ուրախ օրերում, ո՜ն, մոլեգնութեան հուրն զքեզ լափեց, ծուխով ու մոխրով խեղդեց քո խնդութեան ձայն և շունչ . . .

Այո՛, այն օրերը, երբ սահմանադիր օրէնք պարտք և իրաւունք կը քարոզէր, հաւասարութիւն կ'աւետէր, քո զրկանք և հարստահարութիւն աւելի եւս ծանրացաւ... Վանտոսպ ըմբոստացաւ յանկարծ, խզեց այս նոր դաշնակցութեան կապը, երիցագոյն եղբայր կրտսերին վերայ յառնելով կը սպաննէր զայն . . . .

Գիտե՛մ, գիտե՛մ, այս իմ հեռաւոր նժդեհութեան վայրէս զքեզ լալ միայն հերիք չէ, ո՛վ իմ բնակասնունդ հայրենիք, ով իմ խանձեալ խանձարուր, զա՛մ զա՛մ և քեզ հետ կական բառնամ, մոխրակոյտիդ վերայ ողբանուէր նստելով զքեզ ողջագուրելով լամ։

Եւ այսպէս կը վերջացնէ. ու հազիւ թէ Վանը ողբալէն կը դադրի Ռուս—Թուրք պատերազմը առիթ կու տայ նորէն ողբալ այս անգամ փոխանակ Վանին, ամբողջ զուտ հայութիւնն որ է Հայրիկին ողբին առարկան։ Ցաղթուող ժողովուրդը իր վրէժը թշուառ Հայերէն կ'առնուր. Մշոյ դաշտը, Բագրեւանդայ գաւառը և ամբողջ Վասպուրականի նահանգը արիւնի և կրակի մէջ է։ Պանդուխտ Հայրիկը «Հայ գոյժ»ով կ'ուզէ մխիթարել իր թշուառ ժողովուրդը. զոր կը հրատարակէ 1877*ին։*

«Ցուշ բեր, կ'ըսէ Ցառաջաբանին մէջ, Վասպուրական գաւառի շինական ժողովրդոց յորդոր կը կարդայի, որ Վանայ կրակին վերայ ջուր լեցնեն և օգնեն թշուառ Վանեցւոց. ես չէի գիտեր և չէի գուշակեր որ Վանայ կրակէն յետոյ պիտի ելլէր ուրիշ պատուհասիչ Մարական կրակ մը... ես արդ մոռցայ զՎան և զՎանգոյժն, արդ կը սկսիմ Հայգոյժ ողբալ մեր համատարած աղէտներ, զորս վայրագ խուժերուն ձեռքէն կրեց հայոց անտէր ժողովուրդ։

Ո՜չ անբախտ և թշուառ ես դու, մա՛յր, թէ մեռնիս այժմիկ. երբ ուրիշ մայրեր և ազգեր ի

digitised by A.R.A.R.@

Նոր կեանս կը վերածնին. քո կեանք քառասուն դար է Յունական կրակէն, Պարսկական կրակէն, Արաբացւոց կրակէն, Թաթարներու կրակէն ողջ անցար, անհուն անհամար զոհեր տուիր, որպէս զի մնացորդ որդիքներովդ ապրիս. և արդ ապիկար և վատազգի Քիւրտին կրակով պիտի այրիս և սպառիս....

Ով Լուսին Լուսին. Մասիսի գագաթէն անցա՞ր, զաչերդ շուրջ ածի՞ր. Արագածի ոտքը՝ Էջմիածնայ պարսպին տակ թափած հայոց գաղթական ժողովուրդն տեսա՞ր որպէս յաշնանավերջին ծառերէն թափուած դեղնած տերեւներ. դիտեցի՞ր նոցա ապաժոյժ վիճակ. տեսա՞ր այն գետնի վերայ նուաղած ու թալկացած մայրեր, որոց ցամքած կուրծքերէն կախուեր էին դիեցիկ մանուկներ. նոքա կական բառնալով կաթ կը խնդրէին և մայրեր զհաց.

Յետոյ կը դառնայ դէպ ի Էջմիածին, խօսքը Կաթողիկոսին կ'ուղղէ, ուր որ տարիներ վերջ իրեն պիտի ուղղէին հայ թշուառներ արիւնոտ աչքերնին՝ ըսելով.

«Ով հայր ու հայրապետ հայրապետ հայոց. Էջմիածնայ վեհարանի լուսամուտէն կը դիտէ՞ք դէպ ի Բագրեւանդայ կոտորածի դաշտ, թէ կ'ասէք հեռու է աչքէս և կարճ է իմ ձեռքս. ուրեմն թողէ՛ք մեռելոց դաշտը՝ դարձուցէք ձեր աչքը գաղթական ժողովուրդին վրայ, որ կենդանւոյն մեռած ու թաւալած են Էջմիածնայ պարիսպներուն տակը. Էջ այսի, դու ինքնին հայրական գորովովդ մատակարար եղիր. դոքա սուրբ Գրիգորի մնացորդ որդիքներն են. տե՛ս, ի՞նչպէս մերկ, կապուտ, անհոլ անստացուած ձեր հայրական գիրկ դիմեր են, հաց կ'ուզեն, հանդերձ կ'ուզեն, հանգստարան կ'ուզեն. ժողովէ՛, պատսպարէ՛ զիրենք Այրարատայ ծոցին մէջ. Դոքա Եփրատայ ակներէն և Նպատ լեռնէն կու գան, Երասխէն, Արագածէն և Մասիսէն պաշտպանութիւն կը խնդրեն, ո՛հ, չգիտեմ թէ կը գտնե՞ն թէ յուսով կը թափառին»՝

Կոտորածները, աւարառութիւնք և հրդեհը վերջ տուին. Հայրիկը կը դադրի ողբալէ ու հառաչելէ. խաղաղութիւնը կը տիրէ հիմայ. և այդ է որ հայութիւնը պիտի բազմացնէ. Հայոց Հայրիկը, այդ խաղաղութիւնը կ'ուզէ արմատացնել նաեւ հայ ընտանեաց մէջ, ու այդ նպատակով 1878ին «Սիրաք և Սամուէլ»ը կը հրատարակէ. «Սիրաք»ը՝ ինքն Հայրիկն է, և «Սամուէլ»ը՝ Հայութիւնը. «Բարեկամ ժողովուրդ Հայոց, կը խօսի նախաբանով, Դրախտի Ընտանիքէն յետոյ Սիրաք և Սամուէլ անուն նոր երկասիրութիւնս, զոր Հայոց հայրերուն համար գրեցի, դարձեալ ձեզ կը նուիրեմ, ժողովուրդ Հայոց. որոյ նիւթ և պարունակութիւնն՝ աշխարհիս կրթական դասերն են, զորս բարի հայր Սիրաք կ'աւանդէ իւր զարգացեալ Սամուէլ որդւոյն՝».

Այս գրքով կը փակէ Խրիմեան իր գրականութեան շրջանը և կաթողիկոս ըլլալէն ետք 1894ին Էջմիածնէն կը հրատարակէ «Պապիկ և Թոռնիկ» հատորն ալ.

Երբ 1879ին Պերլինի մէջ վեհաժողովը պիտի գումարուէր՝ հոն պիտի քննուէին նաև Սան–Ստէֆանոյի Ռուս–Թրքական դաշնադրութեան պայմանները, որուն 16 երորդ յօդուածը (մտցուած Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքէն) մեզի, Հայոցս խնդրոյն կը վերաբերէր, կ'ուզէր ուրեմն այդ վեհաժողովոյն մէջ Հայութիւնն ալ իր ձայնը ունենալ.

Յարմարագոյն անձը կը նկատուի Հայոց Հայրիկը, որ Խորէն Նարպէյի ընկերակցութեամբ, իրեն քարտուղար առնելով զպ. Մ. Ջերազ՝ յետ քաղաքագիտական ճամբորդութիւն մ'ընելու՝ գնաց Պերլին Հայոց կամքը ներկայացնելու. Հոն, Սան–Ստեֆանոյի 16րդ յօդուածը ծանօթ 61երորդ յօդուածոյն կը փոխուի, որով չփոխուեցաւ ո՛չ Խրիմեան և ոչ Հայութիւնը.

Պոլսէն քաշուեցաւ Խրիմեան և գնաց առանձնանալու իր ծննդավայրը Վան. 1879ի սովը լքած է իր հայրենակիցները. այդ սովը սակայն գործելու ասպարէզ մը բացաւ իր դիմաց. Նա իր ձայնը մինչեւ Պոլիս հասցուց և օգնութիւն ուզեց հայ հարուստներէ. և 'սովը արմատական կերպով խլելու դիտումով երկրագործական գիշերօթիկ վարժարան մը հիմնեց, հայ մշակները բազմացնելու համար. սակայն այդ վարժարանը և ոչ իսկ երկու տարի կրաւ ապրիլ.

Կամաց կամաց ազգային շարժումը սկսած էր, ու Հայրենիքի խորն իսկ կ'ազ-

1. Սոյն գրքին չորրորդ տպ. ի Թիֆլիս 1893ին.

digitised by A.R.A.R.@

դուէր անկից. կառավարութիւնը Խրիմեանի ներկայութիւնը վանի մէջ չախորժեցաւ ու 1885ին զինքը Պոլիս կանչեց և հինգ տարի վերջ զինքը Երուսաղէմ աքսորեց։

Այս ամէնը դիւթեց հայ ժողովուրդը և համակրելի ըրաւ զԽրիմեան. նա վանդակի մէջ առնուած սոխակ մը դարձաւ, և իր ամէն մէկ խօսքը ու խրատը հաճելի հայ ժողովրդեան։

Մակար կաթողիկոսի մահը (5 մայիս 1892) յարութիւն պիտի տար աքսորեալ Հայրիկին. ազգային կաթողիկոսն Հայոց Հայրիկն էր, բայց կաթողիկոս Խրիմեանը պիտի չկարենար իր հետ պահել Հայոց Հայրիկ տիտղոսը։

Մեր ռուսահայ եղբայրները որոնք հեռուէն ճանչցած էին զԽրիմեան իրենց բովանդակ ազդեցութիւնը գործածեցին Հայոց Հայրիկը Էջմիածնայ գահուն վրայ բարձրացնելու համար. և տաճկակայ պատգամաւորութիւնը ակամայ իր քուէն տուաւ ու լիաքուէ կաթողիկոս հռչակուեցաւ։

Իբրեւ վերջաբան մը դնենք հոս երկու մանրավէպեր՝ զորս պատմեց Գեր. Կոմիտաս վարդապետ։

Գերմանացի հնախոյզ մը Էջմիածին կ'այցելէ. յետոյ Վեհափառ Խրիմեանի կ'ուզէ ներկայանալ։

Ո՞վ է այս պարոնը, կը հարցնէ Խրիմեան։

Գերմանացի հնախոյզ մը։

Հա՛, ըսէ՛ք իրեն որ ես թանկագին հնութիւն մը ունիմ. հարցուցէ՛ք քանի՞ տարեան հնութիւն կը կարծէ։

Հինգերորդ դարու, կը պատասխանէ օտարականը թարգմանին բերնով։

Անկէ՛ց ալ հին։

Քրիստոսի ժամանակէն։

Անկէց ալ հին։

Ու հնախոյզը հետաքրքրուած այս հնութենէն կ'ըսէ։

Ցեանեմ վեհափառ տէր, ինչ է այդ թանկագին հնութիւնը։

Իմ Ազգս է, Քրիստոսէ ալ հին, Մովսէսէն ալ հին. իմ թշուառ ազգը, որ անտեսած այս թանկագին հնութիւնը՝ հին քար մը կամ առարկայ մը փնտռելու կ'ելլէր։

Թիֆլիզի փոխարքան զԽրիմեան իր պալատը կը հրաւիրէ, ու որպէս զի պալատին վեհութիւնը ազդեցութիւն մ'ընէ կաթողիկոսին վրայ՝ հոյակապ սանդուխին ծայրը երկու սպիտակ արջեր կը դնէ։ Խրիմեան վեր կ'ելլէ ու և ոչ իսկ ուշադրութեան կ'առնու այդ արջերը որոնք փայլփլուն աչքերնին հիւրին յառած էին։ Փոխարքան կաթողիկոսին անտարբերութեան վրայ զարմացած՝ կը հարցնէ. — ինչպէս, վեհափառ Տէր, այս արջերէն չվախցա՞ք։

Զէ՛, կ'ըսէ Հայրիկը թարգմանին ձեռքով, ըսէ՛ք փոխարքային որ ես ասկէ աւելի կատաղիները տեսած եմ Պետերբուրգի մէջ։

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն՝ Խրիմեան պիտի ապրի հայ ժողովրդին հետ իբրեւ հայրիկ, հայ պատմութեան մէջ իբրեւ գործիչ և հայ մատենագրութեան մէջ իբրեւ գրագէտ։

Հ. Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@